

kowe. 2. Dydaktyka i kierunki badawcze. 3. Zaangażowanie pozaseminaryjne. **V. Alumni.** 1. Stan liczebny i pochodzenie. 2. Grupy funkcyjne. 3. Organizacje kleryczne. 4. Służba wojskowa. **VI. Funkcja wychowawcza.** 1. Formacja intelektualna. a) Zasady rekrutacji. b) Proces kształcenia. c) Zaplecze naukowe. 2. Formacja duchowa. a) Ojcowie duchowni i spowiednicy alumnów. b) Praktyki religijne. c) Posługi i święcenia. 3. Formacja pastoralna. **Aneksy.**

Ks. Łukasz Krucki

Ks. Marek J o d k o w s k i, *Budownictwo sakralne diecezji warmińskiej w latach 1821-1945*. Promotor: ks. prof. dr hab. Jan Walkusz. Recenzenci: ks. prof. dr hab. Andrzej Kopiczko (Uniwersytet Warmińsko-Mazurski), o. dr hab. Roland Prejs OFMCap, prof. KUL.

Problematyka budownictwa sakralnego w diecezji warmińskiej w XIX i pierwszej połowie XX wieku obejmuje wiele kwestii związanych z projektowaniem i realizacją prac remontowo-budowlanych. W dysertacji podejmującej powyższy obszar badań, zatytułowanej *Budownictwo sakralne diecezji warmińskiej w latach 1821-1945*, analizowane zagadnienia zostały usystematyzowane w 5 rozdziałach. Przeprowadzono w nich refleksję naukową dotyczącą m.in. przemian politycznych, gospodarczych i demograficznych. Typologia i geografia obiektów sakralnych stała się podstawą do analiz dotyczących uwarunkowań prawnych i koncepcyjnych, inicjatyw podejmowanych ze strony realizatorów inwestycji oraz finansowania obiektów.

Podstawę źródłową dysertacji stanowią przede wszystkim dokumenty znajdujące się w Archiwum Archidiecezji Warmińskiej. Bardzo owocna okazała się również kwerenda w Archiwum Państwowym w Olsztynie oraz w Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz w Berlinie. Dużo informacji zaczerpnięto z czasopism diecezjalnych i regionalnych, zwłaszcza z „Pastoralblatt für die Diözese Ermland” (od 1931 r. „Kirchliches Amtsblatt für das Bistum Ermland”), „Ermländisches Kirchenblatt”, „Ermländischer Hauskalender” i „Adalbertusblatt”. W redagowaniu pracy bezcenna okazała się również literatura, zwłaszcza wydawana w okresie przedwojennym.

Sytuacja polityczna w dziewiętnastowiecznych Prusach nie sprzyjała ludności katolickiej. Wskutek wzrostu napięcia między lokalnym Kościołem a władzami państwowymi ograniczono możliwość działań duszpasterskich, co nieuchronnie prowadziło do spowolnienia koniunktury budowlanej. Władze państwowe najczęściej posługiwały się w tym względzie narzędziem w postaci prawodawstwa wymierzonego przeciwko duchowieństwu i wspólnotom kościelnym. Dochodziło w tym czasie do

pogłębiania antagonizmów na tle wyznaniowym, wynikających z powszechnego przekonania panującego wśród katolików, że ewangelikom przysługiwały większe prerogatywy ze strony państwa.

W połowie XIX wieku, dzięki zmianie sytuacji politycznej, opieką duszpasterską objęto ludność katolicką zamieszkującą obszary będące diasporą Kościoła warmińskiego. Należy pamiętać o stopniowym wzroście liczby ludności na terenie wschodnich prowincji pruskich, mimo znacznej migracji ludności spowodowanej uprzemysłowieniem zachodnich rejonów Niemiec. Powyższe czynniki wpłynęły na ożywienie koniunktury budownictwa sakralnego, hamowanego w okresie kulturkampfu (odebrano wówczas katolikom na pewien czas kilka świątyń) oraz wojen, zwłaszcza I wojny światowej, która pociągnęła za sobą kryzys gospodarczy. W czasach prosperity realizowano inwestycje budowlane, wznosząc nowe świątynie oraz modyfikując dotychczasowe kościoły i kaplice, aby odpowiadały zarówno warunkom demograficznym, jak i nowemu poczuciu estetyki. Mimo administracyjnej przynależności do jednej diecezji zaczęły się pojawiać różnice w wyborze oraz realizacji planów świątyń i ich modyfikacjach w poszczególnych rejonach lokalnego Kościoła. Nie miały one znamion odrębnej szkoły, ale pogłębiające się dywergencje architektoniczno-budowlane w projektowaniu obiektów sakralnych nadawały obszarom historycznej Warmii, obecnemu Obwodowi Kaliningradzkiemu i skrawkom Litwy, południowym Mazurom i zachodniej części diecezji charakter mający cechy regionalnej specyfiki. Nie oznaczało to oczywiście wiernego powielania tradycji budowlanej danego regionu diecezji warmińskiej. Wynikało to natomiast z odrębności uwarunkowań demograficznych będących rękomią zabezpieczenia finansowego inwestycji remontowo-budowlanych, jak również wzrastającego poczucia świadomości i różnic narodowościowych czy praw i obowiązków władz patronalnych. Szczególne warunki sprzyjające wznoszeniu nowych obiektów sakralnych istniały w dynamicznie rozwijających się miastach diecezji warmińskiej. Zarówno dobór znakomitych architektów (np. Fritz Heitmann), przedsiębiorczość wyjątkowych duszpasterzy (ks. Johannes Szadowski, ks. Josef Teschner), jak również większa swoboda w dysponowaniu środkami finansowymi, spowodowały budowę świątyń o okazałej kubaturze i licznych walorach artystycznych, np. kościoły pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa i św. Józefa w Olsztynie.

Działania odbijające się negatywnie na dynamice rozwoju duszpasterstwa, a w konsekwencji również budownictwa sakralnego, ferował hitleryzm. Władze III Rzeszy próbowały podporządkować Kościół katolicki ideologii nazistowskiej. Odgrywało to istotną rolę w promowaniu jedynie tych inwestycji remontowo-budowlanych, które eksponowały narodową kulturę o historycznej proweniencji. Koncepcja podporządkowania budownictwa sakralnego władzy totalitarnej w realizacji wizji państwa opartego na zasadach narodowego socjalizmu przejawiała się m.in. w procedurach przyznawania dofinansowania na prace renowacyjne czy prawnych ograniczeniach w zatrudnianiu artystów wywodzących się spoza prowincji.

Istotną kwestią w przypadku budownictwa sakralnego było prawodawstwo państwowe. Po Wiośnie Ludów państwowe regulacje prawne normowały najczęściej ogólne zasady budowlane, będące zarzewiem prawa budowlanego. Interwencjonizm państwa był widoczny w czasie rządów hitlerowskich, kiedy przepisy dotyczące prac

remontowo-budowlanych obwarowano biurokratycznymi regulacjami odnoszącymi się nawet do niewielkich inwestycji. Warto również wspomnieć o szczególnym stosunku państwa do obiektów sakralnych, które znajdowały się pod patronatem skarbu państwa, czyli tzw. fiskusa. Dawało to możliwość współfinansowania określonych prac budowlanych przez państwo. Jednak przedstawiciele władz państwowych narzucali placówkom duszpasterskim wybór najprostszych rozwiązań budowlanych, które pociągały za sobą zarówno oszczędności finansowe, jak i hamowały swobodny rozwój sztuki.

Z państwowym prawodawstwem budowlanym były skorelowane normatywne postanowienia władz diecezjalnych. Zarządzenia kościelne wydawano z reguły w trosce o dotychczas istniejące obiekty sakralne, jak również realizację nowych projektów. Odpowiedzialność za materialne oblicze świątyń brała na siebie nie tylko lokalna wspólnota kościelna reprezentowana przez zarząd kościelny, ale również archiepiskopi (bądź dziekani), przedstawiciele Kurii Biskupiej, Warmińskiej Kapituły Katedralnej czy biskupi. Władze diecezjalne niejednokrotnie podkreślały, że projektowane świątynie powinny spełniać rolę domu Bożego, w którym urzeczywistnia się Misterium Chrystusa.

Ważną kwestią dotyczącą budownictwa sakralnego diecezji warmińskiej w XIX i pierwszej połowie XX wieku była recepcja historyzmu w projektowaniu nowych obiektów sakralnych oraz modyfikacji dotychczasowych świątyń. Wiele kościołów i kaplic wznoszono w stylu neogotyckim, który zakwalifikowano do narodowego kanonu budownictwa niemieckiego. Istotnym elementem adaptacji treści ideowych historyzmu była fala regotyżacji, która objęła wiele świątyń znajdujących się na obszarze diecezji warmińskiej (np. kościół pw. św. Katarzyny w Braniewie czy św. Jakuba w Olsztynie). Z wielu kościołów usuwano wówczas barokowe wyposażenie, aby zastąpić je dziełami neogotyckimi. Tego rodzaju działania odbywały się przy współdziałaniu zarówno duchowieństwa, jak i artystów oraz architektów. Inne style historyzmu widoczne w realizacjach na obszarze diecezji warmińskiej świadczyły o artystycznej partycypacji lokalnego Kościoła w tworzeniu oblicza kultury europejskiej. Międzywojenny modernizm w lokalnej architekturze umożliwił wspólnotom kościelnym otwarcie na podejmowanie odważnych decyzji, promujących rozwój sztuki. Zmieniające się style narzucały charakter modyfikacji budowlanych, w ramach których najczęściej rozbudowywano świątynie poszerzając je o przestrzeń prezbiterium, przedsionków, transeptu, dodatkowych naw itp. Ponadto modernizowano świątynie, przeprowadzano renowacje oraz niezbędne prace poprawiające estetykę zewnętrznego wyglądu bryły i wnętrza obiektu sakralnego.

Zarówno zarządzenia pasterzy lokalnego Kościoła, jak i administracji diecezjalnej cechowało poszanowanie lokalnego dziedzictwa kulturowego, wyrażające się w działaniach zmierzających do ochrony zabytków sztuki. Do przejawów propagowania wartości historyczno-artystycznych należało utworzenie muzeum diecezjalnego, podjęcie badań naukowych dotyczących historii lokalnego regionu, udział warmińskiego duchowieństwa w konferencjach naukowych poświęconych problematyce konserwacji zabytków, a także popularyzacja piśmiennictwa promującego sztukę.

Nieocenioną rolę w ożywianiu ruchu budowlanego w diecezji warmińskiej odegrało duchowieństwo. Dzięki kreatywności proboszczów i kuratusów oraz współpracy

z architektami, budowniczymi i wykonawcami animowano inicjatywy remontowo-budowlane, kształtując ducha nowej epoki w budownictwie sakralnym. Duszpasterze, będąc przedstawicielami zarządów kościelnych, mieli istotny wpływ na aktywizację społeczności lokalnej i wskazanie pryncypiów stanowiących główny przedmiot troski całej parafii, czy też kuracji. Dzięki współdziałaniu z władzami diecezjalnymi i prowincjonalnymi angażowano uznanych architektów czy budowniczych, którzy przygotowywali i realizowali projekty budowlane. Oprócz rodzimych architektów, zatrudniano również słynnych konstruktorów z zachodnich części Niemiec, którzy w swoich diecezjach cieszyli się powszechną renomą.

Dziedzictwo kulturowe historycznej Warmii stanowiło wyzwanie dla realizacji artystycznych projektów w XIX i pierwszej połowie XX wieku. Zlecano zatem wykonywanie elementów wyposażenia wnętrz, jak również projekty malarskie, artystom i rzemieślnikom, którzy byli fachowcami w swoich dziedzinach. Wśród rodzimych twórców opinią znakomitego fachowca cieszył się malarz Justus Bornowski z Elbląga, a także rzeźbiarz Heinrich Splieth-ojciec z Elbląga. Nierzadko zatrudniano artystów wywodzących się z europejskich ośrodków życia artystycznego, do których należały m.in. Berlin (np. Ernst Fey) i Monachium (Oscar Beringer). Zarówno architekci, budowniczowie, jak i wykonawcy, przybywając na tereny diecezji warmińskiej z innych prowincji, wnosili do miejscowej architektury i sztuki uniwersalne trendy i panujące wówczas style oraz koncepcje budowlane. Na dodatek retabula ołtarzowe, ambony czy też obrazy – a zatem elementy tworzące stylistykę wnętrza obiektów sakralnych, zamawiano niejednokrotnie poza granicami prowincji, najczęściej w zakładach, które miały charakter firm specjalizujących się w masowym wykonywaniu kościelnych zamówień. Deprecjonowano w ten sposób rozwój rodzimej sztuki sakralnej i regionalnych uwarunkowań budowlanych, czemu przeciwstawiali się konserwatorzy zabytków współpracujący z władzami diecezjalnymi w przygotowaniu i realizacji prac budowlano-remontowych i renowacyjnych.

Warto zwrócić uwagę na zagadnienia kampanologiczne w diecezji warmińskiej w XIX i pierwszej połowie XX wieku. Z wielką uwagą wspólnoty kościelne traktowały dzwony, które były nieodzownym elementem życia religijnego. Najwięcej zamówień otrzymywali ludwisarze, którzy potrafili sprostać oczekiwaniom zleceniodawców odnośnie do rodzaju, wielkości i tonacji dzwonu. Do kościołów i kaplic odlewano najczęściej dzwony wykonane ze szlachetnych kruszców, np. z brązu. Przed I wojną światową wśród zakładów ludwisarskich, które odlewały dzwony do kościołów diecezji warmińskiej, należy wymienić m.in. Copinus z Królewca, Petit & Gebr. Edelbrock z Gescher, Johann Groß z Królewca, Andreas Hamm z Frankenthal, Gebr. Reschke z Kętrzyna, Friedrich Schulz z Chełmna, Karl Friedrich Ulrich z Apoldy i Franz Schilling Söhne z Apoldy.

Ciężar finansowania obiektów sakralnych brała na swoje barki przede wszystkim ludność katolicka diecezji. Ponoсила ona koszty związane z dodatkowymi inwestycjami budowlanymi, które realizowano przy obiektach sakralnych. Wprowadzenie w XX wieku podatku kościelnego nie zlikwidowało potrzeb finansowych, z jakimi borykały się zarządy kościelne w trakcie prac remontowo-budowlanych. Nieoceniony wkład wniosły w tej dziedzinie stowarzyszenia i organizacje kościelne i społeczne. Należy zwłaszcza uwypuklić rolę „Towarzystwa świętych Bonifacego i Wojciecha”,

dzięki któremu zdołano wybudować wiele kościołów i kaplic znajdujących się na obszarach diaspory. Nie można również pominąć roli „Paramentenverein” w społecznych akcjach na rzecz wyposażenia obiektów sakralnych. Organizacją, która wspierała budownictwo sakralne, było również „Towarzystwo św. Franciszka Ksawerego”, którego działalność obejmowała swoim zakresem nie tylko misje pozaeuropejskie, ale również potrzeby katolickich wspólnot kościelnych w diasporze. Na terenie diecezji warmińskiej powstawały również „Towarzystwa upiększania kościołów” (m.in. w Dzierzgoniu i Malborku). Istotną rolę w realizacji inwestycji budowlanych odgrywały ponadto „Stowarzyszenia budowy kościołów” (m.in. założone w 1900 r. w Olsztynie). Środki finansowe były gwarantowane dzięki współpracy z innymi parafiami, bądź dekanatami, a nawet wspólnotami kościelnymi z bogatszych rejonów Niemiec (np. sprawowanie opieki finansowej przez parafię katedralną w Bonn nad wspólnotą kościelną w Ełku). Współpraca z władzami państwowymi, dotycząca budownictwa, przynosiła wymierne efekty w postaci dotacji finansowych otrzymywanych zarówno od władz prowincjonalnych, jak i ministerialnych z reguły na renowację zabytkowych świątyń. Istniała także możliwość ubiegania się o wyjątkową zapomogę na cele budowlane u króla pruskiego.

Wyszczególnione zagadnienia stanowią próbę całościowego ujęcia problematyki budownictwa sakralnego na obszarze diecezji warmińskiej w XIX i pierwszej połowie XX wieku. Wiele kwestii wymaga dalszych badań i refleksji naukowej, jak np. epigrafika i ikonografia kampanologiczna, działalność organizacji i stowarzyszeń kościelnych, czy też budownictwo sakralne kościoła ewangelickiego w Prusach.

Treść pracy

I. Diecezja warmińska na tle przemian w XIX i 1 poł. XX wieku. 1. Sytuacja polityczna i gospodarcza. 2. Uwarunkowania demograficzno-narodowościowe. 3. Podział administracyjny. **II. Typologia i geografia obiektów.** 1. Kościoły. 2. Kaplice. 3. Dzwony. 4. Organy i obiekty grzewcze. 5. Koncepcje niezrealizowane. **III. Uwarunkowania prawne i koncepcyjne.** 1. Państwowe regulacje prawne. 2. Zarządzenia administracji kościelnej. 3. Style i treści ideowe. 4. Modyfikacje budowlane. **IV. Realizatorzy inicjatyw.** 1. Duszpasterze. 2. Architekci i budowniczowie. 3. Wykonawcy. **V. Finansowanie obiektów.** 1. Dotacje państwowe. 2. Akcje społeczne. 3. Budżet kościelny. **Aneks.**

Ks. Marek Jodkowski